

HISTORISCH FILMATERIAAL

Het Noorden op celluloid

Klaas Gert Lugtenborg en Susan Aasman

● *Film en video zijn niet meer weg te denken uit de hedendaagse samenleving. Ze vervullen belangrijke functies als communicatiemedium en als registratie-middel van belangrijke gebeurtenissen en van personen en zaken die allengs uit de maatschappij verdwijnen. Het is ondenkbaar geworden de geschiedenis van de 20e eeuw te bestuderen zonder gebruik te maken van film en van video. Ging de aandacht van filmhistorici tot voor kort slechts uit naar de zogenaamde 'grote' films en naar ontwikkelingen op nationaal en internationaal niveau, nu zijn ook regionale filmproducties en het werk van de amateurfilmer volop in beeld. Aan de basis van deze ontwikkeling ligt het feit dat inventarisatie-onderzoeken in Friesland en Groningen het bestaan van honderden en honderden van dergelijke films en video's zichtbaar hebben gemaakt.*

Verscheidende landelijke omroepen ruimden het afgelopen jaar een deel van hun zendtijd in voor de vertoning op televisie van oude journaals van Polygoon, Paramount Pictures en Pathe Gazette. Deze uitzendingen werden veel bekeken en kregen dankbare en enthousiaste reacties van het publiek. Het doen herleven van het verleden

met gebruik van bewegende beelden, bombastische muziek en de stem van Philip Bloemendaal doet het goed. Het roept iets op, een nationaal gevoel en veel nostalgie. Oude films staan volop 'in the picture'.

Nieuw medium

Toen aan het einde van de vorige eeuw de cinema ontstond, werd de film vrijwel direct een populair medium. De mogelijkheid om met film de werkelijkheid direct te registreren, fascineerde het publiek. Vol verbazing keek men naar scènes als de aankomst van een trein op een station, naar bewegende beelden van de Russische tsaar met zijn familie en in Nederland zag men in 1898 de kroning van Wilhelmina. Even opzienbarend waren de beelden van bosjesmannen, eskimo's en andere primitieve volkeren, gemaakt door etnologen die gewapend met een filmcamera al voor het einde van de 19e eeuw de wildernis introkken. De enorme aantrekkingskracht

Aankondiging bij Van der Vens film 'Neerland's Volksleven in den oogsttijd' uit 1926

op het publiek maakte de film een geschikt instrument voor propaganda en voorlichting. Zeker in Nederland waar de speelfilmproductie voor de Tweede Wereldoorlog achterbleef bij de 'non-fictie'film, ontstond in de vooroorlogse jaren een rijke documentaire-traditie.⁽¹⁾ Naast de verschillende overheden, politieke partijen en vakbonden werd het bedrijfsleven een belangrijke opdrachtgever. In Groningen en Friesland is uit deze periode nog een aantal documentaires bewaard gebleven: een documentaire uit 1929 over de fietsenfabriek Fongers, een reportage over de Groningse gasfabriek uit 1931 en in Friesland een Polygoon-reportage over Fries stamboekvee uit 1926.

Eén van de bekendste filmers van de vroege Nederlandse film was Willy Mullens, directeur van de Eerste Nederlandsche Filmfabriek in Den Haag. Hij schreef in 1918 de VVV's in heel het land aan met het aanbod over hun gemeente een film te maken. Ook de Leeuwarder en Groningse VVV's werden schriftelijk door hem benaderd: *'Het in filmbeeld brengen van Uwe Gemeente en omstreken geeft populariteit en kennis aan den Nederlander omtrent uwe Gemeente en bevoordert het verkeer van den vreemdeling naar Uwe Gemeente'*.⁽²⁾ De film over Groningen kwam uiteindelijk in opdracht van de 'Grönneger Sproak' tot stand en ging op 29 augustus 1922 in De Harmonie in première. Ook wetenschappers raakten geïnteresseerd in het nieuwe medium. In de jaren twintig trok de folklorist D.J. van der Ven er op uit met een filmcamera. Hij had zich tot doel gesteld om in een tijd, waarin de industrialisering oude gebruiken deed verdwijnen, de overgebleven folklore vast te leggen. De folklorist maakte in 1926 een serie over Nederlands volksleven in de oogsttijd: in 't Zandt (Groningen) werden de opnamen gemaakt over het traditionele 'plezairdörsen' van koolzaad met paard en dorsblok.

Film als historische bron

Al vrij vroeg wezen historici op de historische kwaliteit van film. Met de nieuwe techniek bleek het mogelijk om beweging en gebeurtenissen op mechanische wijze vast te leggen en zo te bewaren voor het nageslacht. Ver voordat er sprake was van de huidige nationale filmarchieven, bestond er - zij het voor een korte periode - het Nederlandsch

Filmarchief (1918-1933). Al het filmmateriaal wat maar enigszins historische waarde had, werd hier bewaard.

Het enthousiasme over film als historische bron bij uitstek verdween echter al vrij snel. Het blijkt bijzonder gemakkelijk te zijn met film te manipuleren: losse beelden kunnen achter elkaar worden geplakt, zodat het geheel een eenheid suggereert die er in werkelijkheid wellicht niet is. Een andere mogelijkheid is het in scène zetten van gebeurtenissen. Een bekend voorbeeld stamt uit de Eerste Wereldoorlog en betreft de Franse documentaire 'The battle of the Somme' over de Engelse aanval op de Duitse linies. Het bereik van de camera was beperkt, zodat van de Engelse zijde slechts de toevoer van troepen en de bevoorrading getoond kon worden. Om de dramatiek van de oorlog ook in de film te doen uitkomen, werd een aantal gevechtshandelingen speciaal voor de cameraman nagespeeld. De doden die het geschokte publiek toen zag vallen waren 'fake'.

Ook het feit dat enige technische kennis van film is vereist, droeg ertoe bij dat film door historici als een moeilijke en onbetrouwbare bron terzijde werd geschoven. Daar komt bij dat de film ook een zekere beperktheid kent in haar onderwerpskeuze. De professionele filmers richtten hun camera's veelal op belangrijke gebeurtenissen, die meestal ook nog eens van nationale betekenis waren. Deze beelden tonen ons de koningin die in het huwelijk treedt, de Watersnoodramp van 1953 of 'onze jongens' die naar Indonesië vertrekken. En als de noordelijke regio al in beeld werd gebracht, dan lag ook daar een speciale gebeurtenis of een belangrijk moment aan ten grondslag: de Elfstedentocht, een koninklijk bezoek aan Groningen of een belangrijke archeologische vondst in Drente. Als we al dit officiële professioneel vervaardigde materiaal achter elkaar zouden plakken, dan ontstaat een vertekend en nogal stereotype beeld van het Noorden: Groningen is niet meer dan de Martinitoren, Friesland is niet anders dan 'Us Mém' en Drente is het land van Bartje. 'Onmenselijk', zo noemen de makers van de documentaire 'Vastberaden, maar soepel en met mate' (1974) dit 'officiële' filmmateriaal. De films tonen maar een deel van de werkelijkheid van het verleden; het gewone, alledaagse leven blijft buiten

Na afloop van het oud-Groninger 'plezairörsen' stak men het hoozaadstro in brand. Op de voorgrond het dorsblok.

beeld. Daarom gingen zij op zoek naar ander materiaal voor hun documentaire over de jaren 1938-1948. De oplossing lag in het gebruik van amateurfilms. Nu kregen 'de onpersoonlijke pleinen en boulevards hun zijstraten. In die zijstraten was te zien wat er gebeurde als de menigte zich had verspreid.' (3)

De laatste jaren zijn er vanuit de Geschiedeniswinkel van de Rijksuniversiteit Groningen initiatieven genomen om niet alleen al het noordelijke beeldmateriaal van bioscoop- en filmjournaals en documentaires van landelijke filmfabrieken en omroepen te achterhalen, maar vooral ook op zoek te gaan naar de honderden en honderden onbekende dorpsfilms, bedrijfsfilms, en vooral ook amateurproducties, die zelden in het openbaar werden vertoond. Filmmateriaal dat het officiële (nationale) beeld van stad en streek doorbreekt en nuanceert. Filmmateriaal dat, kortom, een welkome en eigentijdse bron is voor de bestudering van de geschiedenis van de regio, ware het niet dat het

tot voor kort ongebruikt en verborgen in kelders, kasten en op zolders lag.

Aan het Fries Film Archief (Leeuwarden) komt de eer toe als eerste gestart te zijn met het in kaart brengen van dit regionale filmmateriaal en het onder te brengen in een regionaal archief. Anneke van Renssen, momenteel werkzaam voor het Fries Film Circuit, stelde als stagiaire via de Geschiedeniswinkel in 1989 de Catalogus 'Film en Video in Friesland' samen. Dit initiatief kreeg nog in hetzelfde jaar navolging in Groningen. In 1990 zag de Catalogus 'Film & Video in Groningen' het licht, een jaar geleden gevolgd door een tweede deel. Meer dan 2500 titels zijn op deze wijze aan de vergetelheid ontrukkt. Zo'n 50% van deze bestanden bestaat uit amateurfilm.

Regionale geschiedenis

Historici die onderzoek doen naar regionale cultuur en de geschiedenis van het dagelijks leven hebben weinig schriftelijke bronnen voorhanden. Om die reden wordt het bronnenmateriaal ook wel gezocht in volksverhalen, feesten en rituelen. In deze reeks kan nu ook het regionaal-historisch

Als op 't Zandt een veld afgedorst is, vangt een "stroehenzuiker" tussen het groen van de sloothant de koolzaadhaas

filmmateriaal worden bijgeschreven. Regionaal filmmateriaal geeft een uniek beeld van de lokale mode en klederdracht, verkeersdrukte, huizenbouw, bedrijvigheid, regionale cultuur en verenigingsleven, en niet in de laatste plaats, van het dagelijks leven in dorpen, steden en op het platteland.

De waardering en belangstelling voor regionaal filmmateriaal lijkt deels een gevolg te zijn van de nog immer groeiende belangstelling voor lokale en regionale geschiedenis in het algemeen. Het aantal produkten, dat de geschiedenis van een dorp of streek tot onderwerp heeft, is nauwelijks te tellen; de planken van boekwinkels en huiskamers vullen zich meer en meer met dorps- en streekgeschiedenissen. Rubrieken in regionale dagbladen en huis-aan-huis-bladen schieten als paddestoelen uit de grond, evenals historische verenigingen en plaatselijke werkgroepen die zich bezighouden met hun dorpsgeschiedenis.

Verscheidene historische verenigingen in het Noorden laten momenteel oude films in hun bezit restaureren of nemen ze als leidraad bij het vervaardigen van nieuwe films. Ook partikulieren gebruiken het medium om 'geschiedenis te schrijven'. Zo maakt de buschouffeur Wim Mollema uit Leens sinds jaar en dag documentaires over regionale onderwerpen als streekvervoer, monumenten, marktdagen en dagelijks leven in het Marnegebied. Daarnaast 'tekent' hij de levensverhalen op van vissers, boeren, wadlopers, middenstanders, amateur-historici en vele anderen. In het algemeen rekent Mollema het tot zijn taak 'de samenleving in zijn streek' te filmen. Door mensen uit de streek

te interviewen en te filmen, wil hij een beeld geven van 'hoe het vroeger was'. Ook wil hij vastleggen hoe het tegenwoordig in het Marne-gebied toe gaat. Mollema beschouwt zijn films zeer nadrukkelijk als een vorm van geschiedschrijving. Organisaties als het Winschoter Stadsjournaal lijken eenzelfde doelstelling te hebben. Deze groep mensen gebruikt de (8mm) film eveneens in zijn dokumenterende functie. Al zo'n 25 jaar maken zij beeldverslagen van wat er in Winschoten en omstreken leeft, zoals akties bij de papierfabriek de OKTO, Winschoten VN-stad, festiviteiten, branden, en sportwedstrijden, kortom van alle gebeurtenissen in de stad die ook maar enigszins van belang zijn. Het Winschoter Stadsjournaal beheert eveneens een grote hoeveelheid beeldmateriaal dat vóór de Tweede Wereldoorlog is opgenomen. Friesland kende in de jaren dertig een samenwerkingsverband van amateurfilmers onder de naam 'FYF' (Film Yn Fryslân). In de vele filmprodukties van de leden stond het eigen Friese leven centraal. In speelfilms en documentaires werd het boerenleven, de natuur en de dorpen vastgelegd.

Onderzoek naar amateurfilm

De Friese en Groningse inventarisaties maken het mogelijk om na te gaan in hoeverre dergelijk filmmateriaal als regionaal-historische bron is te gebruiken. Voor de Geschiedeniswinkel was dit de reden om een wetenschappelijke studie uit te laten voeren naar de mogelijkheden voor het gebruik van film bij regionaal historisch onderzoek.⁽⁴⁾ De grootste uitdaging lag in het betrekken van amateurfilm bij het historisch onderzoek. Voor het eerst zijn niet alleen professionele films maar ook amateurfilms onderzocht. Voor deze studie werd gekeken naar films over de landbouw.

De oudste landbouwfilms die wij kennen, dateren uit de jaren '30. Ze zijn om uiteenlopende redenen vervaardigd: bijvoorbeeld als bioscoopjournaal, als voorlichtingsmateriaal of ter gelegenheid van een jubileum van een landbouwvereniging. Daardoor loopt het karakter van deze films sterk uiteen. Enerzijds vind je er materiaal tussen dat de voortschrijdende mechanisatie, de modernisering van de landbouw en de uitbreiding van de landbouwindustrie in beeld brengt. En anderzijds zie je - vaak gedramatiseerde - documentaires die terugrijpen

op het goede van de eenvoud en de hardheid van het boerenleven.

Het bleek heel goed mogelijk de inmiddels verloren wereld van oude landbouwmethoden en folklore ook in amateurfilms terug te vinden. Zo is het traditionele gebruik van plezierdorsen van koolzaad ook gefilmd in Oost-Groningen. Leden van een jubilerende landbouwvereniging spelen de verschillende gebruiken na, inclusief de hoeveelheid drank die tijdens dergelijke gebeurtenissen ingenomen werd.

De meeste amateurfilms over landbouw in Groningen zijn gemaakt in opdracht van een landbouwvereniging. Heel bijzonder is de cyclus van drie films die in de loop van de afgelopen vijftig jaar zijn gemaakt in opdracht van de Vereniging ter Bevordering van Landbouw en Nijverheid te Leens. De oudste film dateert uit 1941 en is gemaakt door een Friese amateur die in het eerste oorlogsjaar in zwartwit op 16 mm film nauwkeurig het leven en werk van de boeren in De Marne vastlegde. Alle mogelijke landbouwmethoden die toentertijd gangbaar waren, krijgen we te zien.

Opvallend is de hoeveelheid personeel die toen nog werkzaam was in de landbouw en het aantal paarden dat nog gebruikt werd als trekkracht. De amateurfilm van vijfentwintig jaar later is gemaakt op 8 mm in kleur en met geluid en commentaar. Deze film (1966) laat een hele andere wereld zien: er loopt inmiddels een snelweg door Groningen (de camera wacht op het moment dat een auto voorbij komt racen), ruilverkaveling zorgt voor grote ingrepen in het landschap en de stilte wordt voorgoed verstoord door tractoren, 'grote grommende machines', zoals de kommentaarstem aangeeft.

De meest recente film (1991) van de landbouwvereniging is geen amateurfilm, maar een professioneel video-produkt. Voor het eerst horen we de boeren zelf spreken. Ze laten zich uit over de milieuproblemen, de lage graan- en aardappelprijzen en hun zorgen voor de toekomst. Het boerenbedrijf lijkt definitief te zijn veranderd. In tegenstelling tot de film uit 1941 is de romantiek in de recente film verdwenen: de hedendaagse boer is in de eerste plaats een ondernemer.

Dergelijke gegevens kunnen wellicht ook uit statistisch of ander schriftelijk materiaal gehaald worden. Maar de extra informatie die met name film kan tonen, is het toont hoe in de dagelijkse praktijk de machine werd gebruikt. Soms duiken eigen uitvindingen en verbeteringen van landbouwmachines op. Het voordeel van gebruik van amateurfilm is dat hun wijze van werken, niet gebonden aan tijd, lengte of een strikt omschreven verhaal, nogal eens meer gegevens oplevert. Anders dan in een professionele film die geen overbodige scènes mag bevatten, kan de amateur de tijd nemen en eindeloos door filmen. Juist die professioneel gezien - 'overbodige' minuten zijn voor de historicus interessant.

Normen en waarden

Nog interessanter is dat amateurfilm ook iets duidelijk kan maken over de waarde die boeren hechten aan hun materiaal, over hun houding tegenover het personeel, de dieren en de natuur. Als een boer uit Noord-Groningen gedurende een jaar samen met zijn echtgenote het eigen bedrijf vastlegt, levert dat niet alleen een nauwkeurig verslag van alle mogelijke landbouwmethoden op. De wijze waarop de boer minuten lang en in slow-motion zijn paarden laat zien, maakt duidelijk dat we te maken hebben met een grote boer op de klei die trots is op zijn bezit.

Er is in verhouding weinig onderzoek gedaan naar de sociale normen en waarden van boeren in Groningen, het accent lag in de sociale geschiedenis vooral op de arbeidersgeschiedenis. Het gebruikte filmmateriaal, en in het bijzonder de amateurfilms bieden juist hier een mogelijkheid de normen en waarden van een groep boeren te onderzoeken. Wat vonden de Groninger landbouwers belangrijk te laten zien aan anderen, hoe zagen zij zichzelf in relatie met de landarbeiders? Een goed voorbeeld is de film van de jonge boerenzoon G.Boerma, die in 1939 de indijking van een stuk kwelder in Noord-Groningen vastlegde. Hij kreeg een camera en enkele filmrolletjes te leen van de rijksinspekteur, A. Kwast. Zonder enige filmervaring registreerde de jongeman het zware werk in de natte klei door de tewerkgestelden. Na de opnamen bekeek hij het resultaat en foute

opnamen deed hij over. Toen de oorlog uitbrak, werden de werkzaamheden en dus ook het filmen stopgezet. Na de oorlog werd de indijking van de Linthorst-Homanpolder voltooid en de film toont hoe de boeren het nieuwe land in gebruik nemen. Behalve een uniek portret van één van de laatste vooroorlogse werkverschaffingsprojecten, zien we de lokale autoriteiten en de ingeland-boeren die zich met de werkzaamheden bemoeiden, dan wel meebetaalden. Onbewust heeft de maker enkele filmische keuzes gemaakt die de kijker van nu er op attenderen tot welke sociale laag de filmer behoorde. Waar bij de werklozen de camera op afstand blijft en ze daardoor een anonieme groep wordt, leren we echter de boeren, in close-up's gefilmd, bij naam kennen.

Amateurfilmclubs

Dat juist amateurfilm een interessante bron is voor regionale geschiedenis, maakt het noodzakelijk om onderzoek te doen naar de amateurfilmer zelf. Om deze reden laat de Geschiedeniswinkel onder andere een onderzoek uitvoeren dat inzicht moet geven in de ontwikkelingen in de amateurfilmwereld. Het project betreft een onderzoek naar de

geschiedenis van de filmclub de Groninger Smalfilmers.

De eerste organisaties van amateurfilmers ontstaan begin jaren dertig. In de stad Groningen wordt in 1932 de Groninger Smalfilmiga opgericht. Eén van de mensen van het eerste uur is Jan Thie, op dat moment filiaalhouder van de nu nog steeds in de stad Groningen, en overigens ook in Sneek en Drachten, gevestigde foto- en videozaak CAPI. De naam van het bedrijf is een afkorting van C.A.P. Ivens, vader van de wereldberoemde cineast Joris Ivens. Ivens is voor de oorlog het grote voorbeeld voor menig amateurfilmer, omdat hij een exponent is van de 'vrijheden' die de amateur zich mag permitteren boven de professionele filmer: onafhankelijk van de kassa en van dead-lines, niet gebonden aan konventies of censuur. De Smalfilmiga gaat na de oorlog (1946) door onder de naam Groninger Smalfilmers (GSF). Deze filmclub ontloopt zich in de jaren vijftig als een gezelschap van zeer actieve en enthousiaste filmers waaronder Andries Hendriks, Paul

Een filmopereur aan het werk in de cabine van het Luxor-theater Groningen

